

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОЗНАВСТВА

В.А. Грохольський

ЗАГАЛЬНІ ВИЗНАЧЕННЯ ПРИНЦИПІВ ПРАВА

Нормативний характер права та система його принципів на сучасному етапі розвитку юридичної науки потребує нового розуміння, оскільки в історії вітчизняної юридичної думки було вироблено погляд на цю проблему більш з точки зору ідеологічного виправдання тоталітарного режиму. Йому властиве розуміння права як продукту державної діяльності, як системи встановлених або санкціонованих державою норм, направлених на регулювання суспільних відносин. З точки зору тоталітаризму, у цьому розумінні права все стоїть на своїх місцях: держава – первинне, право – другорядне, право – продукт не чийсь життєдіяльності, а саме держави.

З точки зору нормативістської концепції права, декларувалось, що головним принципом законності виступає точне і неодмінне дотримання вихідних з боку держави норм права., а не чийх-небудь суб'єктивних прав і свобод. Звідси видно, що нормативний характер права, виведений в абсолют, не може бути покладений в основу істинного розуміння права. Справедливою є точка зору, що саме ототожнення в теорії і юридичній практиці права виключно з нормами, які видаються державними органами, – це не що інше, як одна з ознак тоталітарного політичного режиму, зверхність держави над суспільством, приниження демократії [1, с.16]. Слід також відзначити, що й досі не подолано правову спадщину радянського періоду, коли право юридично закріплювало фактичну диктатуру партдержноменклатури, адміністративно-командних методів управління в економіці, що правило за легітимну основу тоталітарного режиму в суспільстві [2, с.17].

На нашу думку, нормативний характер права підлягає науковому аналізу і щодо співвідношення між правом і державою, оскільки воно відображається у відповідних правових нормах, звернених до населення і публічної влади, а тому формулюванню принципів права ми не можемо не приділити уваги.

Огляд наукових видань щодо співвідношення держави і права показує, що ця проблема протягом декількох десятиріч майже не розроблялася. Так, у бібліографічному покажчику з теорії держави і права нами знайдено не більше десяти науково-літературних джерел [3, с.45] присвячених, на думку упорядника бібліографії, висвітленню співвідношення держави і права. Випадковості в цьому немає, оскільки детальна розробка цієї проблеми неминуче привела б до висновку про не правовий характер радянської держави. А такий висновок не тільки потребував відповідної мужності, а, перш за все, не влаштовував владні структури тоталітарної системи.

Отже, постановка і вирішення завдань необхідності формування в Україні правової держави, приводить до висновку про необхідність розуміння права як мети державної діяльності при реалізації будь-якої функції – чи законотворчої чи застосовної. Адже якщо в процесі законотворення держава не може забезпечити право, значить, така держава порочна;

якщо ж закони держави відображають право, а застосування незадовільне, то постає питання про ефективність співвідношення між законодавчою, виконавчою і судовою гілками влади [4, с.45].

Недостатність (саме недостатність, а не абсолютна непридатність) нормативного тлумачення права стала причиною появи нових підходів до розуміння права та його співвідношення з державою. Усвідомлення соціальної цінності людських прав і свобод стало передумовою перегляду концептуальних положень конституційно-правового характеру. Зараз в Україні формується нова політико-економічна і державно-правова реальність, поступово відмиряють суспільні відносини, які були притаманні тоталітарній державі [5, с.109]. Концептуальним ядром сучасної правової реформи є визначення пріоритетного місця та ролі людини і громадянина в цивільно-правових і державно-владних відносинах, а також у системі юридичних категорій, розуміння держави як політичної функції громадянського суспільства. Звідси необхідне якісно нове розуміння принципів права, усвідомлення складної природи діалектичного взаємозв'язку права і закону, відповідності останнього моральним вимогам.

Співвідношення правових принципів, норм права має принципове значення для юридичної науки і практики, функціонування законодавчої, виконавчої і судової гілок влади, для розуміння права і охорони загальнолюдських цінностей.

У теорії права визначено, що принципи права – це загальні засади, вихідні положення, які проходять (повинні проходити) через всю структуру права (правосвідомість норми, правовідносини, а також правозастосовчу практику). Кожний принцип є ідеєю, тобто продуктом людського мислення про загальне і найбільш суттєве уявлення про право, правовий світогляд, про цінність права. Ідеї-принципи дають також уявлення про належне в праві, мають фундаментальне значення для правової науки [6, с.13].

Поняття «принцип» вживається лише до тих категорій, які можуть бути названі основоположними, оскільки принцип – це теоретичне узагальнення суті відповідного явища, відображення існуючої реальності і діючих в ній закономірностей. Принципи, як писав Ф.Енгельс, не застосовуються до природи і людської історії, а абстрагуються від них; не природа і людство уподібнюються з принципами, а, навпаки, принципи вірні лише постільки, поскільки вони відповідають природі й історії [7, с.34].

Принципи права як ідеї лежать у сфері правосвідомості. Із сфери правосвідомості, науки і теорії принципи-ідеї втілюються, переходять у сферу правотворення, об'єктивуються у нормах права і правовідносинах.

На наше глибоке переконання, принципами-ідеями і повинен, перш за все, керуватися законодавець. У процесі законодавчої діяльності більшість принципів знаходять своє вираження в конституційних та інших законах. На цій проблемі ми б не акцентували увагу, якби не було інших наукових поглядів. Так, у процесуальній теорії права вчені різко розходяться у вирішенні питання: чи повинні ці загальні положення, керівні ідеї, щоб стати принципами кримінального судочинства, бути закріплені в законі або ж

вони будуть принципами процесу, залишаючись тільки ідеями, що впливають із закономірностей суспільного та державного ладу.

Більшість авторів (Т.Н. Добровольська, М.М. Міхєєнко, Ю.М. Грошевой, С.А. Альберт, М.Л. Якуб та ін.) [8] вважає, що принципами права є тільки такі, які відповідають його суті, а керівні ідеї стають принципами тоді, коли вони отримали своє закріплення в нормах права.

У теорії кримінального права принципами називаються найбільш загальні нормативні положення кримінального законодавства, які виконують конкретні регулятивні функції – вважають М.Й. Коржанський, П.А. Воробей, В.М. Шупаковський [9]. Прибічники іншої точки зору (М.Я. Савицький, В.Т. Томін, В.В. Городилов та ін.) [10], відштовхуючись від вірної посилки, що загальні, керівні ідеї, відбиваючи об'єктивні закономірності суспільного розвитку, як правило, значно випереджають за часом факт свого законодавчого закріплення, не зважають на те, що правову діяльність і правовідносини ніякі ідеї у чистому вигляді регулювати не можуть.

Із наведених вище поглядів на поняття принципу випливає, що законодавець може вибрати і фактично вибирає різні прийоми конкретизації змісту принципів права. В одних випадках він конкретизує зміст принципу шляхом встановлення ряду зобов'язуючих (імперативних), уповноважуючи і забороняючи норм, які у своїй сукупності деталізують окремі сторони того чи іншого принципу. В інших – законодавець лише декларує нормативність принципу. Тобто, треба розрізняти принципи-норми і принципи-законоположення.

Норми права – це правила поведінки, офіційно встановленої державою. Вони є загальними і обов'язковими. Їх виконання забезпечується силою державного примусу шляхом притягнення до юридичної відповідальності.

Нормативність відбивається у точному, чіткому визначенні в букві закону прав, обов'язків, відповідальності суб'єктів правовідносин, яким адресована норма. Так, наприклад, аналізуючи принцип повної відповідальності (повноти осудності) професор Коржанський М.Й. вказує, що цей принцип вимагає, щоб до вини було додане все скоєне суб'єктом, якими б і скільки норма кримінального закону воно не було передбачено. Ніяких винятків чи обмежень щодо цього кримінальний закон не має, незалежно від того, утворює скоєне ідеальну чи реальну сукупність злочинів. Будь-яка неповність обвинувачення в усьому скоєному визначається безумовною підставою для повернення кримінальної справи на додаткове розслідування [9, с.115]. Так, наприклад, ст.22 КПК України містить три норми: в ч.1 – обов'язок суду, прокурора, слідчого і особи, яка проводить дізнання, вжити всіх передбачених законом заходів для всебічного, повного й об'єктивного дослідження обставин справи; в ч.2 – заборона перекладати обов'язок доказування на обвинуваченого; в ч.3 – заборона домагатися показань обвинуваченого та інших осіб шляхом незаконних заходів.

Принципи-норми закріплені також і в Конституції України. Так, в ч.2 ст.5 сказано, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Він як суверен здійснює владу через органи державної влади, органи

місцевого самоврядування та через всеукраїнський, місцевий референдуми, вибори, народну законодавчу ініціативу, інші форми безпосередньої демократії. У цій статті закріплюються не тільки основні форми народо-владдя. Вона визначає також найважливіші принципи, правила і процедури здійснення народом цих форм влади, встановлюючи гарантії прав суверена. До останніх належать, насамперед, конституційні положення, в яких закріплюються заборона на узурпацію виключних прав народу на визначення і зміну конституційного ладу в Україні. Ці права не можуть бути узурповані державою, її органами та посадовими особами.

Чіткі норми сформульовані також в ст.25 Конституції, яка за будь-яких обставин гарантує громадянам збереження громадянства і відповідний захист із боку держави; конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі і порядку, встановлених законом (ст.41); кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань (ст.55). У ст.62 сформульовані положення презумпції не винуватості людини.

У той же час принципи можуть не мати нормативного характеру, якщо вони не зафіксовані в конституційних і інших законах, а також деякі з них, хоч і відображені в законодавстві, але не визначають чіткі правила, не формують конкретні правила поведінки. Так, конституційні принципи-законоположення містяться у багатьох статтях Конституції України, наприклад, кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки (ст.66); сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою (ч.3 ст.51); держава дбає про розвиток фізичної культури і спорту, забезпечує санітарно-епідемічне благополуччя (ч.4 ст.49). Отже, принципи-законоположення, які не мають чіткої нормативності, реалізуються, як правило, у сполученні з іншими правовими актами.

Відмінність між принципами-нормами і принципами-законоположеннями має не тільки теоретичне, але й практичне значення. Принципи-норми, завдяки своїй конкретності і чіткості не допускають неоднозначного тлумачення, можуть і повинні безпосередньо застосовуватися всіма судами при розгляді конкретних справ. Так, якщо суд визнає невідповідність нормативного акту (закону) принципу-нормі, він зобов'язаний вирішити справу на її основі.

Декларативний характер принципів-законоположень не завжди дозволяє однозначно і беззаперечно встановити невідповідність нормативного акту законоположенню. Тому, у разі невизначеності в питанні про те, чи відповідає Конституції України застосований закон або закон, який підлягає застосуванню в конкретній справі, суд за клопотанням учасників процесу або за власною ініціативою повинен зупинити розгляд справи і звернутися з мотивованою ухвалою (постановою) до Верховного Суду України.

Відповідно до ст.150 Конституції, Верховний Суд України може порушувати перед Конституційним Судом України питання про відповідність законів та інших нормативно-правових актів чинній Конституції.

Саме на цій та інших підставах визначається конституційний принцип верховенства права.

Принцип верховенства права визначається в ст.8 Конституції України і відображає місце і роль права в державі і суспільстві. Він означає насамперед співвідношення права і держави та її інститутів – органів державної влади, посадових осіб та інших. Тобто підпорядкованість держави та її інститутів права і його пріоритет щодо них. Крім того, принцип верховенства права означає співвідношення права і політики, права і економіки, права і ідеології, а також співвідношення права і інших соціальних норм (моралі, звичаїв тощо), яке також полягає у пріоритеті права щодо таких співвідношень.

Список літератури: 1. Медведчук В. Про теорію і практику конституційного процесу в Україні // Право України. 1995. №8. 2. Цветков В. Державне управління: основні фактори ефективності (політико-правовий аспект). Харків, 1996. 3. Теория государства и права. Библиография. 1917–1968. М., 1969. 4. Фризький О.Ф. Розподіл влад: філософська теорія і практика її застосування в законодавстві України // Філософські проблеми права та правоохоронної діяльності співробітників органів внутрішніх справ. К., 1995. 5. Малиновский А.А. Правовой вакуум – новый термин юридической науки // Государство и право. 1997. №2. 6. Мален Н.С. Правове принципи, норми и судебная практика // Государство и право. 1996. №6. 7. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т.20. 8. Добровольская Т.Н. Принципы советского уголовного процесса. М., 1971; Міхєєнко М.М. Конституційні принципи кримінального процесу // Вісник академії правових наук України. 1997; Грошевой Ю.М. Принцип непосредности і прав осудність вироку радянського суду // Радянське право. 1961. №2; Альперт С.А. Принципы советского уголовного процесса // Проблемы социалистической законности. 1986. Вып.7. 9. Воробей П.А., Коржанський М.Й., Щулаковський В.М. Завдання і дія кримінального закону. К., 1997. 10. Савицкий М.Я. К вопросу о системе принципов советского уголовного процесса // Сов. гос.право. 1950. №1; Томин В.Т. О понятии принципа советского уголовного процесса // Труды ВШ МООН РСФСР. Омск, 1965. Вып.12; Городилов В.В. О понятии принципа советского уголовного процесса // Научные труды Омской высшей школы милиции МВД СССР. Омск, 1969. Вып.5.

Надійшла до редколегії 10.05.02

І.М. Ситар

ФІЛОСОФСЬКЕ ОБҐРУНТУВАННЯ МЕТОДОЛОГІІ ФУНКЦІЇ ПРАВА

Для здійснення філософського обґрунтування методології функції права слід розглянути такі категорії, як метод права, методика права, методологія права та встановити між ними відмінні та спільні ознаки.

Слово «метод» грецького походження (шлях дослідження, теорія, вчення) – означає спосіб досягнення певної мети вирішення конкретного завдання; сукупності прийомів чи операцій практичного або теоретичного освоєння (пізнання) дійсності. У філософії метод – це спосіб побудови та обґрунтування системи філософських знань [1, с.808]. Тобто, метод у специфічному філософському розумінні – це спосіб пізнання дійсності та її відтворення у мисленні. Свідоме застосування правильного методу є суттєвою умовою успішного розвитку пізнання [2, с.287].